

УДК 373.2.016:7

ДОСВІД ТВОРЧОСТІ В РАНЬОМУ ОНТОГЕНЕЗІ

Котелянець Юлія, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри методик дошкільної та початкової освіти, Центральнотериторіальний державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка.

ORCID: 0000-0003-3932-1824

E-mail: youliana15@i.ua

У статті розкрито різні підходи до розуміння сутності понять «творчість», «дитяча творчість» та відображено основні тлумачення цих термінів у психології та педагогіці. Обґрунтовано актуальність створення умов для розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку. Приділено увагу з'ясуванню ролі досвіду творчості у ранньому онтогенезі, визначено фактори, необхідні для розвитку творчого потенціалу особистості. На основі аналізу досліджень виокремлено знаки та закономірності творчості у дитячому віці. Акцентовано увагу на ролі освітньої практики у формуванні особистого досвіду дитини.

Ключові слова: творчість, дошкільний вік, онтогенез, досвід, діяльність, активність, розвиток, якість особистості, буття, середовище.

EXPERIENCE OF CREATIVITY IN EARLY ONTOGENY

Kotelianets Yuliia, PhD in Pedagogical Sciences, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0003-3932-1824

E-mail: youliana15@i.ua

The article describes different approaches to understanding the essence of the concepts of "creativity", «children's creativity» and reflects the main interpretations of these terms in psychology and pedagogy. Children's creativity should be understood as the creation of a subjectively new (meaningful) product for the child – drawings, designs, games, stories, creation of previously unknown details that characterize the created image in a new way: different variants of images, situations, movements, characteristics of heroes, other actions; the usage of previously learned images or expressive means in a new situation; a manifestation of initiative in everything. In this case, the main stages of child's creative process, according to scientists, are: the emergence of a sense of obscurity (the appearance of a problem); a number of questions, clarifications; highlighting items that are important for successful solving of the problem, understanding of the problem; formation of the hypothesis; searching and finding solutions.

Child's creative activity, which leads to the creation of a subjectively new product, is the first stage of assimilation of the socio-cultural experience. The child's experience is accumulated, adjusted, and functions as a "resource-cumulative" education. At the same time, the child's experience is both the experience of adaptation to oneself, and the experience of forming "self". In natural conditions, the experience is based on the principles of "what can I do", easiness and ability to perform.

Attention is paid to the role of creative experience in early ontogeny. The factors that are necessary for the development of the creative potential of the individual are identified: lack of a pattern of regulated behavior; the presence of a positive pattern of creative behavior; creation of conditions for imitation of creative behavior and blocking of manifestations of aggressive and destructive behavior; social reinforcement of creative behavior.

Based on the analysis of studies, the signs and patterns of creativity in childhood are highlighted. Emphasis is placed on the role of educational practice in shaping the child's personal experience.

Keywords: creativity, preschool age, ontogeny, experience, activity, activeness, development, personality quality, being, environment.

У сучасних умовах стрімких змін у соціально-економічній та технологічній галузях життя нашого суспільства зростає роль освіти як основного фактору збереження й розвитку творчого потенціалу особистості. У зв'язку з цим особливого значення набуває гуманізація освітнього процесу, створення умов для максимального розкриття творчих можливостей кожної дитини.

У дослідженнях загальнопсихологічного й концептуального спрямування (С. Рубінштейн, К. Дункер, Д. Богоявленська, Я. Пономарьов, О. Тихомиров тощо) вивчають методологічні засади психології творчості, закономірності та механізми творчої діяльності. Досліджують організацію та управління колективною творчістю (М. Ярошевський), психологічних особливостей творчості в навчанні та вихованні (В. Давидов, О. Матюшкін, Я. Пономарьов).

Науковці наголошують на важливому значенні діяльнісного підходу у формуванні творчості особистості (Д. Богоявленська, А. Брушлінський, Л. Виготський, В. Давидов, О. Запорожець, О. Леонт'єв, М. Поддьяков, Я. Пономарьов, В. Роменець, С. Рубінштейн та ін.). Розробляючи проблематику творчості в рамках діяльнісного підходу, О. Леонт'єв власне творчістю вважав вибір адекватного принципу або способу вирішення проблеми, завдання [8]. Згідно з положенням Т. Кудрявцева, творчість є взаємодією суб'єкта з об'єктом у вигляді суперечності.

Варті уваги й дослідження проблеми творчості, творчого мислення зарубіжних психологів (К. Дункер, М. Вейтгеймер, Дж. Гілфорд, В. Келлер, К. Коффка, А. Маслоу та ін.). А. Маслоу першим звернув увагу, що творчість є найбільш універсальною функцією людини, яка приводить до всіх форм самовираження та є важливою складовою процесу самоактуалізації.

Відомі психологи та педагоги (Н. Ветлугіна, Л. Виготський, В. Давидов, О. Запорожець, В. Кудрявцев, О. Кульчицька, М. Поддьяков, Є. Суботський та ін.) довели, що творчі здібності і яскраво проявляються в дошкільному дитинстві й розвиваються під час спеціально організованого навчання, коли діти оволодівають суспільно виробленими засобами діяльності [2; 5; 8; 9; 14; 16].

Безперечно, названі напрями в дослідженні творчості дітей є важливими й значущими для педагогічної науки. У них простежується загальна ідея, що життя дитини само собою не гарантує «вирощування» елементів творчості. Для їх виникнення й розвитку необхідні спеціальні та науково обґрунтовані концепції й соціальні педагогічні практики, у реалізації яких провідна роль належить педагогу-вихователю. Зважаючи на ці обставини, можемо констатувати практичний запит на розробку концептуальних і теоретико-методичних засад формування досвіду творчості дітей дошкільного віку в ранньому онтогенезі.

Мета статті – проаналізувати наукові підходи до вирішення проблеми формування досвіду творчості дітей дошкільного віку та визначити стан її розробленості, описати теоретичні основи формування творчості дітей дошкільного віку.

Учені творчість розглядається як людську діяльність вищого рівня пізнання й перетворення навколишнього природного й соціального світу. Під час творчої діяльності змінюється й сама людина – форми і способи її мислення, особистісні якості – вона стає творчою особистістю.

Творчість у широкому розумінні – це діяльність, спрямована на отримання чогось нового, неповторного, і тому основним показником творчості є новизна його

результату (художній твір, ідея, механічний прилад тощо). Новизна результату творчої діяльності носить об'єктивний характер, оскільки створюється те, що раніше не існувало. І з цієї позиції говорити про творчість дітей недоцільно, оскільки вони не можуть створити нічого об'єктивно й принципово нового. Сам же процес створення має суб'єктивне забарвлення, оскільки в ньому проявляється індивідуальність творця [13, с. 5].

У спеціальній науковій літературі творчість найчастіше визначають як процес діяльності, результатом якого є створення якісно нових матеріальних і духовних цінностей, або як створення нової реальності, яка задовольняє різні суспільні та особисті потреби. Творчість являє собою багаторівневий процес, її перший, високий, рівень полягає у здійсненні революції у тій чи тій галузі, у докорінній зміні розуміння системи знань та їх застосування. Другий, нижчий, рівень виявляється в подальшому розвитку відомого, розширенні сфери його використання [1, с. 5].

Здатність до творчості проявляється у дітей уже в дошкільному віці. Розвиток цієї здатності відбувається в умовах тієї або тієї діяльності під час оволодіння суспільно виробленими засобами. Л. Виготський вважав, що «в повсякденному житті творчість – умова існування. І все, що виходить за межі рутини, завдячує своїм виникненням творчій діяльності людини [2, с. 7]. Якщо так розуміти творчість, – зазначав він, – то неважко помітити, що творчі процеси в усій своїй повноті проявляються вже в дуже ранньому дитинстві. Гра дитини – це не проста згадка про пережите, а й творча переробка пережитих вражень, комбінування їх і розбудова з них нової дійсності, що відповідає запитам та бажанням самої дитини» [2, с. 7]. В. Давидов теж вказує на те, що творчість є постійним супутником дитячого розвитку [5]. Від того, що буде закладено в дошкільному віці, великою мірою залежить, чи керуватиметься дитина, сприймаючи та оцінюючи події, явища зовнішнього світу, раз і назавжди заданими стереотипами й шаблонами, чи зможе виробляти власні способи постановки і розв'язування проблем, що виникають.

Творчість – це одна із найзмістовніших форм психічної активності дитини. Її можна розглядати як універсальну здібність, що забезпечує успіх різноманітної діяльності дітей. Будь-який творчий акт дошкільника – результат його активних пізнавальних, творчих дій. Засвоєння дитиною мови є творчим процесом (процес засвоєння норм словотворення), гра – це теж творчість, адже, створюючи нові ігрові ситуації, дитина вносить своє, суб'єктивне в ігрові дії, зображувальну діяльність, музику, конструювання тощо. Навіть наслідуючи дорослих, дитина творчо видозмінює своє сприймання відповідно до власних уявлень, а засвоюючи щось нове, пропускає його крізь особистий досвід, неповторний та унікальний. Нові знання творчо трансформуються кожною дитиною і набувають своїх особливостей. Ці процеси є основою тих неочікуваних актів творчості, які породжуються та реалізуються дитиною [1].

Аналіз результатів досліджень дитячої творчості відомими вченими (Н. Ветлугіною, О. Кульчицькою, І. Лернером, Б. Тепловим, Є. Фльоріною та ін.) дозволяє сформулювати її визначення. Дитячу творчість варто розуміти як створення дитиною суб'єктивно нового (значущого для неї) продукту – малюнка, конструкції, гри, оповідання, створення невідомих раніше деталей, що по-новому характеризують створюваний образ: різних варіантів зображень, ситуацій, рухів, характеристик героїв, інших дій; застосування засвоєних раніше способів зображення або засобів виразності в

новій ситуації; прояв ініціативи в усьому. Дитяча творчість – це також процес створення образів з казки, оповідання, гри, драми в малюванні, конструюванні, пошук під час діяльності способів, шляхів розв’язання завдань. Основними етапами творчого процесу дитини, на думку вчених, є: виникнення відчуття неясності чогось (поява проблеми); виникнення низки запитань, уточнень; виокремлення значущих для успішного розв’язування проблеми елементів; усвідомлення, розуміння проблеми; формування гіпотези; пошук і знаходження розв’язку [7, с. 76].

Творча діяльність дитини, результатом якої є суб’єктивно новий продукт, є першим етапом присвоєння соціокультурного досвіду (Л. Виготський, А. Брушлінський, Н. Поддяков, Т. Кудрявцев та ін.).

Досвід можна трактувати як інтеграцію та акумулювання знань, навичок, умінь, здібностей тощо. Це досвід життя, досвід оцінки, досвід перенесення вмінь на інші предметні галузі, це й професіоналізм. Досвід в цьому сенсі є поведінковою категорією: у нього є свій носій (суб’єкт) і своє обличчя. Досвід висловлює дискретність (роздільність, уривчастість, змінність) людського буття і людської ситуації. Його може набути випадково, як досвід оволодіння різними ситуаціями. Він може бути предметом спеціального навчання. У будь-якому випадку досвід висловлює буття в індивідуально-особистісному вигляді. Межами досвіду людини як соціокультурної істоти є його початок і розпад, а також досвід іншої людини (особливо досвід дітей дошкільного віку). Досвід – це практична визначеність людського існування при ресурсній обмеженості.

На відміну від природно складеного особистого досвіду освітня практика спеціально спрямована на його формування. Відзначимо дві її особливості. По-перше, освітня практика є «наукомісткою» діяльністю, своєрідним узагальненням індивідуального поведінкового досвіду, універсальною в людському досвіді, а по-друге, як доцільна діяльність вона значно скорочує час набуття досвіду окремим індивідом.

Освітня практика є стабілізуючим фактором тимчасової цілісності суспільного та індивідуального буття. «Час на» – основний ресурс людського буття й освітньої практики.

На сучасному етапі розгляду проблеми творчості «час на досвід» скорочується. Досвід або не встигає формуватися, або втрачає актуальність до його застосування. Життя вимагає певних знань, умінь, цінностей і установок. Пристосування до швидко мінливих умов життя стає неможливим, якщо «період внутрішнього розпаду» досвіду менше періоду зовнішнього.

Формування творчого досвіду в ранньому онтогенезі не тільки відповідає вимогам органічної цілісності людини (як культурно-антропологічного артефакту), але й визначає можливу майбутню поведінку. Якою б не була дитина, вона обов’язково буде здатною набувати досвід. У цьому сенсі творчий досвід (досвід діяльності творчого характеру) є можливістю позитивного досвіду в майбутньому. Отже, творчість об’єднує всі аспекти часу в одне ціле і тим самим долає обмеженість «часу на» «часом для».

Творчість починається там, де перестає бути тільки відповіддю, тільки розв’язком раніше поставленої задачі. При цьому вона залишається і розв’язком, і відповіддю, але разом з тим у ній є дещо «понад того», що й визначає її якісний статус. Б. Ельконін зауважує, що діяльність, одного разу виникнувши, не зникає, а переходить

у наступну, складнішу форму. Самоцінним є й сам процес діяльності; у цьому випадку він не обривається, а розвивається – феномен саморуху діяльності, який приводить до виходу за межі заданого, що дозволяє побачити «непередбачуване». Це відбувається під час діяльності, коли формуються певні навички, знання, духовні особливості, прийоми мисленнєвої та іншої психічної діяльності. У подальшому всі вони в комплексі, на думку В. Моляко, складають передумови, основи творчості, «творчу передстратегію» [11; 12].

Досвід висловлює і більш фундаментальні (поведінкові) визначення людського буття: унікальність людського життя в життєвій ситуації. «Кожна життєва ситуація виникає лише одного разу. Конкретна задача будь-якої людини завжди пов'язана з її унікальністю й неповторністю. Отже, у будь-який заданий момент кожен може мати лише одну-єдину задачу. Світ цінностей тому бачиться під кутом зору окремої особистості, а для кожної даної ситуації існує один-єдиний правильний погляд. Відповідно абсолютно правильне уявлення про будь-що існує не в супереч відносності особистісних точок зору, а завдяки ним» [15, с. 171–172]. «Об'єктивні цінності стають конкретними обов'язками, «відливаються» в форму щоденних вимог й індивідуально-особистісних завдань. Цінності, що лежать в основі цих завдань, можуть бути досягнуті, очевидно, тільки через їх розв'язання» [13, с. 174]. В. Франкл виділяє три культурно-регулятивні цінності: «творчі цінності, що реалізуються у творчій діяльності»; «цінності переживання», які не залежать від будь-якого дії; цінності становлення до чинників, які обмежують людське життя. Усі ці цінності можуть бути в досвіді дитини елементами власного досвіду з вирішення життєво значущих для неї задач.

Досвід дитини накопичується, налагоджується й функціонує як «ресурснакопичувальна» освіта. Одночасно досвід дитини є і досвідом пристосування до самої себе, і досвідом формування «самості». У природних умовах досвід складається за принципами «що можу», легкості та можливості виконання.

В освітній практиці творчість стає предметом навчання. Дитина, привласнюючи функційний і культурний зміст незнайомій речі, переводить річ з «речі для себе» в «річ для мене». Ця ж мета стоїть і перед освітньою практикою, яка є предметно утворювальною й предметно-доцільною діяльністю.

Творчість як предмет освітньої практики – особливий предмет. У творчості людина перебуває відразу вся, цілком. Творчість – це інтегральна якість людини, і вона робить можливим людське буття: через творчість людина творить себе й стверджується в бутті. «Працювати» з таким предметом надзвичайно захоплююче, і в той же час в ньому багато непередбачуваного. Власне якість цього унікального, захоплюючого предмета, його інтегрованість знаходиться між можливістю й творчим потенціалом, між можливістю й потребою у творчості, між можливістю й дійсністю.

Для дитини творчість є спільною здатністю й виявляється у всіх доступних предметних формах діяльності.

Дослідження В. Дружиніна показали, що творчість як глибинна (особистісна), а не тільки поведінкова (ситуативна) властивість має формуватися під впливом умов середовища. Середовище, в якому творчий потенціал міг би розвиватися, повинно володіти багатством можливостей (невизначеністю й багатоваріантністю). Невизначеність стимулює пошук власних орієнтирів, а не прийняття готових; багатоваріантність

забезпечує можливість їх знаходження. Саме таке середовище визначає досвід творчості, впливає на його становлення. Можна припустити, що навколишнє середовище як широке поняття включає в себе й освітню практику.

Здатність дитини до творчості яскраво виражає цю специфічну спільність (цілісність). Особливість буття дитини визначає її творчі можливості. Категорія буття – це категорія, у межах якої можна говорити про людське, оскільки буття включає і можливе, і неможливе. Сама людина є умовою свого буття.

Для нас актуальні дані В. Дружиніна про вікові можливості творчого потенціалу в ранньому онтогенезі. Він вважає, що вік від трьох до п'яти років є найбільш сензитивним для розвитку творчої активності. Саме художня творчість, «досвід її реалізації» характерні для цього етапу життя. У 6 років спостерігається спад. В. Дружинін пояснює спад творчих проявів зменшенням ролі несвідомого в поведінці й зростанням усвідомленості, дитина перестає бачити можливість відхилення від стереотипної, запропонованої соціальним середовищем поведінки. «Для того щоб дитина розвивалася як творча особистість, недостатньо прибрати «бар'єри» й зняти контроль свідомості, потрібно, щоб структура свідомості стала іншою: потрібний позитивний зразок творчої поведінки, як не парадоксально це звучить» [6, с. 218].

В. Дружинін виділяє фактори, необхідні для розвитку творчого потенціалу:

- відсутність регламентації предметної активності, відсутність зразка регламентованої поведінки;
- наявність позитивного зразка творчої поведінки;
- створення умов для наслідування творчої поведінки й блокування проявів агресивної й деструктивної поведінки;
- соціальне підкріплення творчої поведінки.

Аналіз представлених факторів і власне дослідження дають нам право вважати, що досвід творчості актуалізується лише тоді, коли дозволяє навколишнє середовище, коли є зразок творчої поведінки.

Говорячи про фактори формування творчості в онтогенезі, варто визначити, що наявні лише умови творчості, але не сама творчість. На ці фактори можна впливати. Вони сприяють тому, щоб здатність до творчості стала предметом освітньої діяльності, тобто вони створюють «зону загартовування». Такий опосередкований «вплив» на творчість характерний для онтогенезу, оскільки предметом освітньої практики є здатність можливості. Припущення, що можливість творчості є предметом освітньої практики, робить її здатною до культивування початкових умов діяльності творчого характеру взагалі, предметно утворювальною й спрямованою діяльністю. Освітня практика створює культурні умови для перетворення дитини в дійсно людську істоту. При такому розумінні завданням загальної спрямованості освітньої практики для раннього онтогенезу може бути установка на буття, на розвиток здатності до утвердження в бутті й до утвердження власного буття. Сконцентрованість на бутті дозволяє дитині зберегти свободу вибору будь-якої культурно значимої форми для вираження свого буття, узгодити з її обмеженими можливостями.

Аналіз наукових підходів до вирішення проблеми та власні дослідження дозволили нам сформулювати такі теоретичні основи формування творчості дітей дошкільного віку:

- творчість розглядається як інтегральна якість особистості, вона має

внутрішню й зовнішню структуру;

- основа творчості – особлива структура знань, розумових дій і перетворень;
- засобом формування творчості стає предметний світ як сукупність предметів, їх властивостей, зв'язків і відносин;
- творчість як інтегральна якість дитини реалізується в діяльності (ігровій, перетворювальній, конструктивній тощо);
- оптимальне співвідношення між творчими проявами, детермінованими діями дорослого й зумовленими власною активністю дошкільника, забезпечує привласнення досвіду творчості;
- привласнення досвіду творчості дорослого дитиною відбувається через наслідування на чуттєвому, інтелектуальному й мотиваційно-особистісному рівнях;
- відповідність творчого «поля» (розвивального середовища) особливостям становлення творчої позиції дитини сприяє реалізації діяльнісного підходу.

Отже, отримані теоретичні результати можна розглядати як необхідні методологічні й ціннісні критерії. Вони призначені, насамперед, для розуміння існуючої педагогічної практики розвитку здатності до творчості в дітей, а також для обґрунтування конкретних методик формування творчості. У сучасній соціокультурній ситуації становлення творчості має стати об'єктом цілеспрямованої гуманістичної педагогічної практики, особливо в ранньому онтогенезі. Творчість дійсно є онтологічною умовою людського буття. Саме на цій основі можна виокремити зміст буття людини, психологічні, ситуативні, вікові механізми й фактори творчості.

Розгляд творчості через онтологію людського буття, по-перше, розширює концептуальне розуміння творчості, логіку її розвитку й способу людського існування, по-друге, дозволяє нам розкрити творчість як загальну здатність дитини, що включає знання, вміння, дії, бажання, прагнення тощо.

Наслідування й творчість – це рухлива сукупність їх основних елементів, що дозволяє педагогічній практиці при формуванні творчості опиратися не на окремі умови, а на їх цілісне утворення й взаємодію між ними. У зв'язку з цим ми розглядаємо наслідування як механізм формування творчості в дітей, який має свою специфіку в ранньому онтогенезі. Творчість як інтегральна якість охоплює всі її прояви й виникає під час присвоєння дитиною досвіду дорослого й реалізації власного досвіду, характеризується рівнем знань, рівнем уяви, виконанням дій, прагненням до перетворення, активністю й самостійністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біла І. М. Психологія дитячої творчості. Київ: Фенікс, 2014.
2. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. М.: Просвещение, 1991. 93 с.
3. Выготский Л. С. Психология развития ребенка. (Серия «Библиотека всемирной психологии»). Москва: Изд. Смысл, изд. Эксмо, 2005. 512 с.
4. Давыдов В. В. Генезис и развитие личности в детском возрасте. *Вопросы психологии*. 1992. № 12. С. 22–32.
5. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения. Москва: Педагогика, 1996. 544 с.
6. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. СПб.: Питер, 1999. 368 с.
7. Кононко О. Л., Плохій З. П., Гончаренко А. М. Методичні аспекти реалізації Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у світі». Київ: Світич, 2009. 208 с.

8. Кудрявцев В. Т. Развитие детство и развивающее образование: культурно-исторический подход. Ч. 1. Современное детство и инновации в дошкольном образовании. Дубна: Изд-во РАО, 1997. 174 с.
9. Кульчицкая Е. И., Моляко В. А. Сирень одаренности в саду творчества. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. 316 с.
10. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. [3-е изд.]. Москва: Издво МГУ, 1972. 576 с.
11. Моляко В. А. Психология творческой деятельности. Київ: Знание, 1978. 47 с.
12. Моляко В. О. Психологічна теорія творчості. *Обдарована дитина*. 2004. № 6. С. 2–9.
13. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості: навч. посіб. Київ: ІЗМН, 1996. 236 с.
14. Субботский С. В. Ребенок открывает мир. Москва: Просвещение, 1991. 207 с.
15. Франкл В. Воля к смыслу. М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО Пресс, 2000. 368 с.
16. Художественное творчество в детском саду / под ред. Н. А. Ветлугиной. Москва: Просвещение, 1974. 170 с.

REFERENCES

1. Bila, I. M. (2014). *Psykholohiia dytiachoi tvorchosti*. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
2. Vy`gotskiy, L. S. (1991). *Voobrazhenie i tvorchestvo v detskom vozraste*. Moscow: Prosveshhenie [in Russian].
3. Vy`gotskiy, L. S. (2005). *Psikhologiya razvitiya rebënka*. (Seriya «Biblioteka vseмирnoy psikhologii»). Moscow: Izd. Smy`sl, izd. E`ksmo [in Russian].
4. Davy`dov, V. V. (1992). *Genesis i razvitie lichnosti v detskom vozraste*. *Voprosy` psikhologii*, 12, 22–32 [in Russian].
5. Davy`dov, V. V. (1996). *Teoriya razvivayushchego obucheniya*. Moscow: Pedagogika [in Russian].
6. Druzhinin, V. N. (1999). *Psikhologiya obshchikh sposobnostey*. SPb.: Piter [in Russian].
7. Kononko, O. L., Plokhii, Z. P., Honcharenko, A. M. (2009). *Metodychni` aspekty realizatsii bazovoi programy rozvytku dytyny doshkilnoho viku "Ya u sviti"*. Kyiv: Svitych [in Ukrainian].
8. Kudryavtsev, V. T. (1997). *Razvitoe detstvo i razvivayushchee obrazovanie: kul`turno-istoricheskiy podkhod*. Part 1. *Sovremennoe detstvo i innovaczii v doshkol`nom obrazovanii*. Dubna: Izd-vo RAO [in Russian].
9. Kul`chiczka, E. I., Molyako, V. A. (2008). *Siren` odarennosti v sadu tvorchestva*. Zhitomir: Vid-vo ZhDU ім. І. Franka [in Russian].
10. Leontyev, A. N. (1972). *Problemy razvitiya psikhiki*. Moscow: Izdvo MGU [in Russian].
11. Molyako, V. A. (1978). *Psikhologiya tvorcheskoy deyatel`nosti*. Kyiv: Znanie [in Russian].
12. Moliako, V. O. (2004). *Psykholohichna teoriia tvorchosti*. *Obdarovana dytyna*, 6, 2–9 [in Ukrainian].
13. Rybalka, V. V. (1996) *Psykholohiia rozvytku tvorchoi osobystosti*. Kyiv: IZMN [in Russian].
14. Subbotkiy, Ye. V. (1991). *Rebenok odkry`vaet mir*. Moscow: Prosveshhenie [in Russian].
15. Frankl, V. (2000). *Volya k smy`slu*. M.: Aprel` Press, Izd-vo E`KSMO Press [in Russian].
16. *Khudozhestvennoe tvorchestvo v detskom sadu* (1974). Ownership. N. A. Vetluginoy (Ed.). M.: Prosveshhenie [in Russian].